

Ганна ДИДИК-МЕУШ

ВІЛЬНИЙ АТРИБУТИВ ЧИ ТЕРМІНОЛОГІЧНО ЗВ'ЯЗАНИЙ ЕЛЕМЕНТ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ТЕКСТІ XVI–XVIII ст.

Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Вип. 24

УДК 8111.161.2'282

Дидик-Меуш Г. Вільний атрибутив чи термінологічно зв'язаний елемент словосполучення в українському тексті XVI–XVIII ст.; 10 стор.; кількість використаних джерел – 18; кількість бібліографічних джерел – 13; мова українська.

Анотація. Стаття є спробою проаналізувати особливості функціонування атрибутивних словосполучень у давньому українському тексті. Увагу привернули словосполучення із компонентом *великий*, які у зв'язку з цим можуть трактуватися і як вільні словосполучення, і як термінологічно зв'язані. Останнє явище продемонстровано на основі функціонування таких словосполучень у мові медичних джерел XVI – XVIII ст.

Ключові слова: атрибутивне словосполучення, значення слова, термінологічна лексика, староукраїнська мова.

Annotation. The article analyzes the features of functioning of attributive expressions in the ancient Ukrainian text. Attention is drawn to the phrases with a component “large” (*velykyy*). In this context they can be interpreted as free expressions, as well as terminology related. The last phenomenon is demonstrated on the basis of functioning of such phrases in the language of medical sources in 16th – 17th centuries.

Key words: attributive phrase, the meaning of words, terminology, Old Ukrainian language.

Мінімальний контекст, тобто словосполучення, дає змогу дослідникові виявити низку цікавих моментів найповнішої реалізації потенціалу слів, який виникає завдяки поєднанню найменувань певного семантичного наповнення. Для прикметника як окремого граматичного класу слів властива синтаксична сполучуваність з іменником. Проте, крім синтаксичних, між іменником та прикметником існують і семантичні реляції – об'єкт і його властивості [6, 135; 9, 192–193].

Атрибутивні словосполучення (беремо тут до уваги найпродуктивніший їх тип, морфологічно представлений як “прикметник + іменник”) кваліфікують загалом як: а) *атрибутивна синтагма* [1]; б) художнє слово, основний троп – *епітет*, який найчастіше співвідносний із означенням – функцією прикметника, генетичного атрибутива [2; 5] чи *метафора-епітет* [8; 10]; в) *атрибутивні метафори* (або *прикметникова метафора*, *прикметникові словосполучення метафоричного типу* [7; 8; 10].

Активно вживане у писемній українській мові XVI–XVIII ст. атрибутивне словосполучення із супровідним елементом *великий* (значеннєву базу прикметника відображає Схема 1) має, на нашу думку, стосунок до кожного зі згаданого вище класифікаційного моменту.

Статус атрибутива *великий* при іменниках в атрибутивних словосполученнях різний:

I. Більшість аналізованих словосполучень функційно не зв'язані, а слово *великий* кваліфікуємо як вільний атрибутив: *пограбили ла(н)цѣхъ велики(н) до брова(р)ного ко(т)ла* (Луцьк, 1595 ЛНБ 5, II 4048, 90 зв.); *зимѣ де(н) мали(й) а в лѣтѣ велики(й)* (серед. XVII ст.

Луц. 539); *при крещеніи дѣтокъ вашихъ, такъ великихъ, яко и малыхъ, всего ꙗк водѣ погружаєте* (1603 Пит. 51–52); *За ꙗсачино покладаєме ся, якъ Божіи слугы, ꙗ великѣмъ трудѣ, ꙗ сокочѣню, ꙗ постѣ* (XVI ст. НС 15); *былъ пото(м) великій врожай збожа на лѣто* (Львів, поч. XVII ст. Крон. 58); *горко плакалъ Єкеін(л) падши ницѣ и волаючи голосомъ велики(м)* (Київ, 1625 Коп.Каз. 17); *Не естъ нашего Рымского Папежа, не естъ такъ великаа вельможность, авы оустрашити мела* (1616 Прич.отех. 16); *таа Книга презацнаа; хотѣ(й)са види(т) мала вѣча(х) лю(д)ски(х), але великій съдержи(т) въ собѣ тайны* (Чернігів, 1646 Перло 8 нenum.); *выбрали промежи себе заходѣнници философа и рытора... великого красномовцѣ, ... яна парижанина* (Острог, 1598 Ист.фл.син. 37) та багато ін.

II. Менш чисельну групу становлять словосполучення, в яких прикметник *великий* набуває ознак тропу, тобто епітета. Укладачі СУМ¹⁶⁻¹⁷ визначають два різновиди такого означення: *великий* як *шанобливий епітет* (напр.: *Великій пане нашъ... тагне войско на тебе... царь Перскій* – серед. XVII ст. Хрон. 395) і *великий як епітет при імені святого або державного чи церковного діяча* (напр.: *придобыта є(ст) книга дрѣкѣ ѡстро(з)ко(г), реченъная василі(й) велікий* – Львів, ЛСБ 1052, 3) (дет.див.: СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 214).

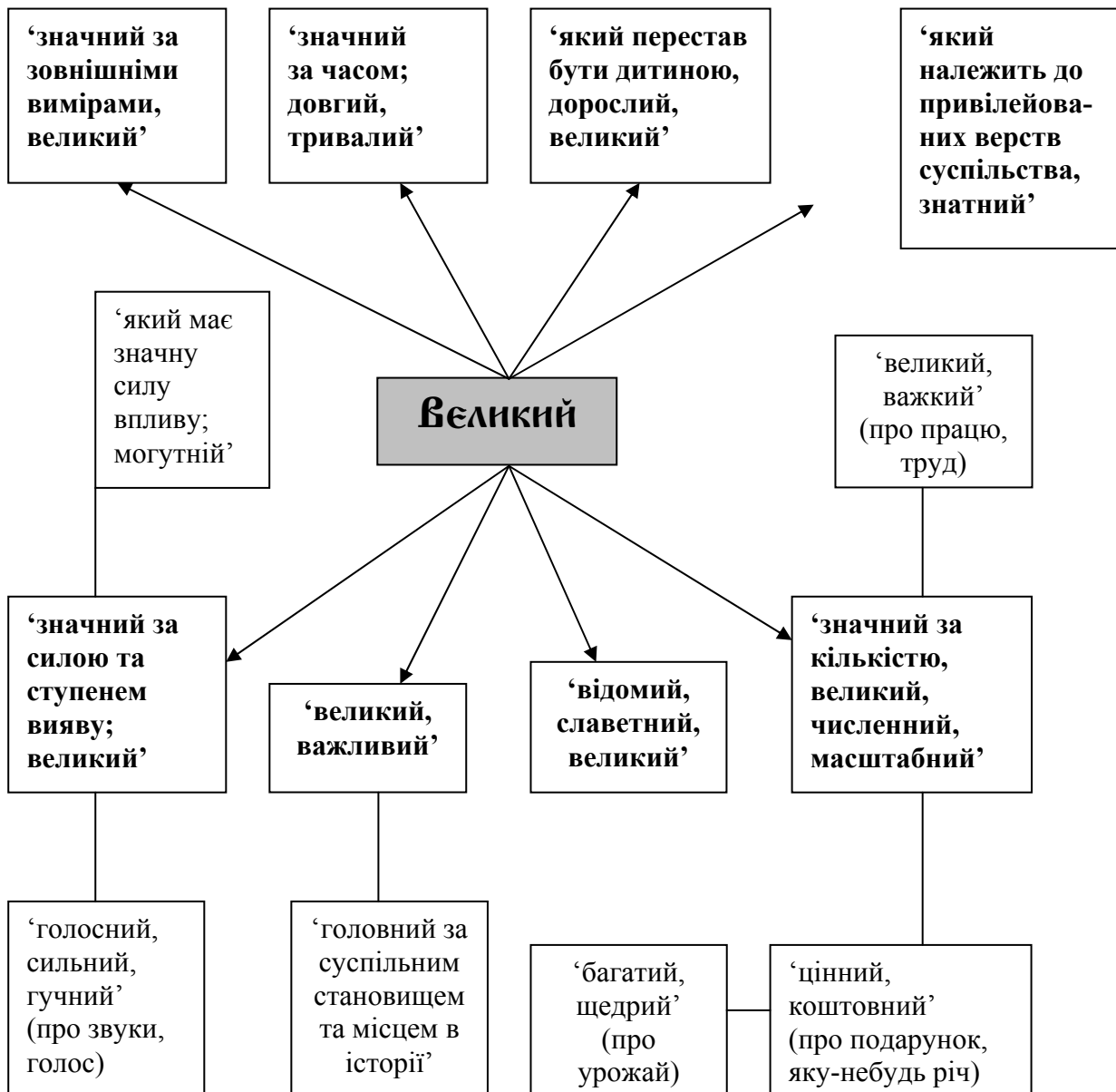
III. І нарешті – стійкі словосполучення. Їх укладачі СУМ¹⁶⁻¹⁷ подають із ремарками *У складі ботанічних назв (велікий прип'їтникъ, лопиянъ великий)* і *У складі церковних свят та обрядів (велика вечеря, великий четверъ, великий день та ін.)* (дет.див.: СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 214–215). Окремо у

цитованому словникові виділено групу топонімів, у цьому випадкові стійкі словосполучення дістали ремарку *У знач. ім.*, напр.: **великое князство Литовское, великое князство Московское, Великий Коцмань** та ін. (там само).

IV. Увагу привертає атрибутивне словосполучення **велика хвороба (велика немоць, велика болѣзнь)**, яке залежно від контексту змінює свій статус: від вільного словосполучення до термінологічно зв'язаного. За даними КСУМ¹⁶⁻¹⁷, наявна одна цитата з виразом **велика немоць**, яку

подано для ілюстрації значення 'значний за силою, інтенсивністю або ступенем вияву; великий': **лежаше стый семеонъ на постели своен .и. дний. в немоци великой** (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 212). Проте залучені до опрацювання різножанрові писемні пам'ятки, що не ввійшли до канону джерел СУМ¹⁶⁻¹⁷, дають підстави стверджувати про можливу ремарку *У складі медичних назв*, коли б виникла потреба лексикографічного опрацювання словосполучень **велика хвороба**, які мали диференційоване вживання в мові староукраїнської медицини, та й не тільки.

Схема 1.

Справді, в опрацьованих пам'ятках XVI–XVIII ст. неодноразово траплялася назва **велика хвороба**. Достеменно не відомо, що ж насправді вона позначала. По-перше, могла стосуватися будь-якої небезпечної і тривалої (можливо,

невеликої) недуги, доповнюючи в парадигматиці такий синонімічний ряд: **болшая хвороба, горка хвороба, давняя хвороба, долга хвороба, долгодневная болѣзнь, застарѣла хвороба, застарѣлая немоць, злая болѣзнь,**

лихая хвороба, небезпечна хвороба, недугъ вредный, ненсцѣльный недугъ, немала хвороба, нецѣлѣная хвороба, нецѣлимый недугъ, проклятая хвороба, смертельная хвороба, тяжка немочь [КСУМ¹⁶⁻¹⁷].

По-друге, у формі pl.t. назва велика хвороба номінувала епідемію, пошесть: Поляки болющю трудность мѣли от тѣрковъ и хоробъ великих, а наиболше от вѣгунки, с которой много войска полского и литовського и прѣского вимерло (XVII ст. КТ). І тоді в парадигматиці мала синонім обложна хвороба і велике повѣтрє [дет. див.: 4, 144–146]. Хоча найменування великіє хоробы могло стосуватися низки недуг, про що неодноразово наголошували автори лікарських порадників, апелюючи до читача: слѣжи(т) на славіи жолѣдокъ и ворони(т) о(т) велики(х) хоробъ (ЛФ: 36); [зеліє кардѣ(с) венедиктѣ(с)] поти легкіє справѣ, апети(т) до яденія ѱтраченій приворочає ворони(т) человекѣ о(т) великихъ хоробъ, чого досвѣдчаю(т) тѣи, кои заживаю(т) (там само 58).

Урешті-решт вираз велика хвороба стосувався конкретних захворювань, які можна визначити лише за контекстом, зокрема: епілепсії (На кадѣкъ, або велика хвороба, епилепсія звана – ЛО 46), пухлин на шкірі, тобто водянки (Іванъ Варанъ знатый былъ великою болезню, трудомъ воднымъ. Тѣю болезню водою ш(т) источника престои вогородици ѱздоровилъ – Галят. 260), раку ([Презвитеръ] чоужоложество

попо(л)нивши, впа(л) за то въ великую хоробѣ Δ канце(р) – XVII ст. КТ). Проте більшість цитатного матеріалу не дає змоги конкретизувати недуги, адже даються вказівки на місце локалізації великої хвороби – внутрішні органи чи, скажімо, голова: Деманъ Атанасовичъ, маючи в(ъ) своихъ в(ъ)нутрностѣх(ъ) болезню великую, до не(с)нои са лѣка(р)ки престои вци Єлецкои ѱда(л), просачи, жебы тѣю болізня в(ъ) егѡ в(ъ)нутреностѣ(х) ѱлѣчила (Галят. 367); Водка, перегонена з(ъ) вишневи(х) ягодъ, потолокши ихъ з(ъ) косто(ч)ками, е(ст) особливе добра на голову, ѱважаючи ея, яко ворони(т) о(т) великихъ хоробъ головнихъ (ЛО 77). В останньому випадку, можна припустити, йдеться про захворювання психіки, про божевілья.

Назва велика хвороба залишається загадкою для сучасного читача [дет. про світогляд людей минулого див., напр.: 3; 4; 11; 12; 13 та ін.], а тогочасний українець, гортаючи медичні порадники чи слухаючи перекази про чудесні зцілення від великої хвороби (напр.: Левн поставилъ црковѣ над(ъ) самымъ жродломъ на честь престои вци... В(ъ) той црквѣ потымъ Юстиніанъ, великою хоробово знатый, при тым(ъ) жродлѣ зосталъ здоровымъ – Галят. 259), безперечно, знав, про що йдеться, для нього це були зрозумілі й очевидні речі, то й автори не вдавалися до зайвих тлумачень.

Джерела

Галят. – Галятовський Іоанкій. Ключъ разуміння / Підгот. до вид. І.П. Чепіга. – Київ, 1985. – С. 53–242.

Ист.фл.син. – Историѣ в листрикійскомъ, то естѣ в развойническомъ ферарскомъ або флорентскомъ синодѣ, въ коротцѣ правдивее списанаа. – Острог, 1598. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки НАНУ, шифр І Ст.-3976, арк. 33–44.

Коп.Каз. – Казанье на ч(с)тномѣ погребѣ... превелевногѡ ш(т)ца ки(р) Єллісеа въ Іероси(м)монасехъ Євфиміа Плетенецкогѡ...Презъ... Захарію Копистенского... твореное и проповѣданое... – Київ, 1625. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки НАНУ, шифр ІІ Ст.-2339.

Крон. – Кройника то естѣ историѣ свѣта на шесть вѣковъ, а чтыри монархіи роздѣлена. – Львів, поч. XVII ст. – Пам'ятка поміщена в збірнику, який зберігається у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки НАНУ, ф. 77, № 59. – Арк. 1–45.

КСУМ¹⁶⁻¹⁷ – Картотека “Словника української мови XVI – І половини XVII ст.” – Зберігається у Відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (м.Львів).

КТ – Картотека “Історичного словника українського язика” Є. Тимченка. – Зберігається у Відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (м.Львів).

ЛНБ – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України.

ЛО – Лѣкарства шписа(нъ)ніє, которимы вє(з) медика в домѣ всакъ поратоватса можетъ // Лікарські та господарські порадники XVIII ст. / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. – Київ, 1984. – С. 17–91.

ЛСБ – Документи Львівського Ставропігійського братства: рукопис к. XVI – серед. XVII ст. – Зберігається у Львівському державному історичному архіві, ф. 129, оп. 1.

Луц. – Луцидарій. – Б.м.н., серед. XVII ст. // Е.Ф.Карский. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – Москва, 1962. – С. 523–547.

МДЛ – Малорусские лѣчевники XVIII в. // Киевская старина. Dodatki, 1890. – Т. XXVIII. – С. 49–59.

НС – Поучение на Евангелие по Няговскому списку 1758 г. // Материалы для истории Угорской Руси. Памятники церковно-религиозной жизни угро-русов XVI–XVIII вв., изд. А. Петровым. – СПб., 1914. – Вып. VII.

Перло – **Сіа книга названнаа Перло Многшцѣнное. Съставленна Трѣдолюбіемъ: презъ Кирила: Транквѣліона.** – Чернігів, 1646. – Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки НАНУ, шифр II Ст.-2555.

ПС – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. – Зберігається у ЦНБ НАНУ, № 15512.

Пит. – Питання і відповіді православного папистові. – 1603 // Русская историческая библиотека. – Т. VII: Пам'ятники полемической литературы в Западной Руси. – СПб., 1882. – Кн. 2. – С. 1–110.

Прич.отех. – **Марка Антоніа архієп(с)копа Спалатенського. Причини ш(т)еханья его зе Влаухъ.** – Св'є або Вільна, п. 1616. – Зберігається у відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки НАНУ, шифр Уніат, Ст.-4442.

СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Словник української мови XVI – I половини XVII ст. / Відп.ред. Д. Гринчишин. – Львів, 1994–2008. – Вип. 1–14 (видання не завершено).

Хрон. – **Книга глаголемаа кроникъ, сиречь собраніе ш(т) многихъ лѣтописецъ (“Хронограф”).** – Б.м.н., серед. XVII ст. – Зберігається в Державній бібліотеці ім. Леніна (м. Москва), ф. 236, № 4.

Література

1. Беценко Т.П. Структура і поетичні функції атрибутивних словосполучень в поезіях шістдесятників. Автореф. ... канд. філол. наук. – Харків, 1999.
2. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – Москва, 1985.
3. Дейвіс Н. Європа. Історія / Перекл. з англ. П. Тарашук. – Київ, 2000.
4. Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв. – Львів, 2008.
5. Єрмоленко С.Я. Стилистический компонент в семантике синтаксических единиц. Автореф. ... докт. філол. наук. – Киев, 1983.
6. Кобозева И. Лингвистическая семантика. – Москва, 2000.
7. Кравець Л.В. Семантико-граматична структура метафори. Автореф. ... канд. філол. наук. – Київ, 1997.
8. Левин Ю.И. Структура русской метафоры // Левин Ю.И. Избранные труды. Поэтика. Семиотика. – Москва: Языки русской культуры, 1998. – С. 457–463.
9. Левицький В. Семасіологія. – Вінниця, 2006.
10. Слобода Н. Синтаксична і смислова структура атрибутивних метафоричних словосполучень у поезії шістдесятників // Лінгвістичні студії: Збірник наукових праць / Укл.: А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк, 2009. – Вип. 18. – С. 190–193.
11. Яковенко Н. Паралельний світ. Нариси з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ, 2002.
12. Kultura Welkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy / Opracowanie: Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša, Migdaugas Paknys. – Kraków, 2006.
13. Pastoureau M. Średniowieczna gra symboli / Przełożyła H. Igalson-Tygielska. – Warszawa, 2006.

Дидик-Меуш Ганна Михайлівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України